

МИРКО РОБОВ (Велико Търново)

МАТЕРИАЛИ, СВЪРЗАНИ С ПРОСВЕТНИЯ И КНИЖОВЕН ЖИВОТ В КИЛИФАРЕВСКАТА ШКОЛА НА ТЕОДОСИЙ ТЪРНОВСКИ

Археологическите разкопки на средновековния Килифареvски манастир, които се проведеха от 1974 до 1988 г., потвърдиха данните, съдържащи се в Житието на Теодосий Търновски, в Похвалното слово за Евтимий, а също и в съхранената топонимия. Едновременно с това те обогатиха нашите представи за разнообразните дейности, с които се е занимавало килифареvското монашество. В значителна степен беше осветлен и проблемът за характера, дейността и ролята на извънградските манастири в района на столицата Търново в средата и втората половина на XIV в.

Картината на богатия духовен живот в Теодосиевата лавра се допълни с редица находки, илюстриращи както просветната, така и книжовната дейност в това средище.

Писмените извори не дават информация имало ли е в Килифареvския манастир училище за първоначално обучение на ученици. До голяма степен отговор на този въпрос дават откритите тук писала, за които се приема, че са използвани най-вече при началното обучение на учениците (в грамотност)¹.

Както е известно, обучението на учениците се е извършвало в два вида училища — прицърковни и манастирски². Едни от използваните при това обучение пособия са т. нар. писала³, известни още от античноостта. В древна Русия се използвали като инструмент за писане още през X в. и били наричани „писала“⁴. През средновековието писала са били употребявани в редица европейски страни като Полша, Великоморавия и др. У нас, както и в споменатите страни, били заимствани най-вероятно от Византия и започнали да се използват след въвеждането на християнството⁵. Най-ранните екземпляри у нас са открити в столиците Плиска и Преслав и датират от втората половина на IX в.⁶ Традицията в тяхната употреба се запазва и по време на Втората българска държава.

Като инструмент писалата били пригодени напълно за изписване и заличаване на букви върху материал с мека структура. С тях се пишело например върху подравнената и загладена повърхност на восък, поставен в гнездото на специално пригодена за целта дъска⁷. Формата на писалото е съответствала изцяло на функционалното му предназначение, при което предният край, с който се е пишело, бил заострен, а задният — сплеснат като лопатка, е за заличаване на написаното.

Повечето от откритите в Килифаревския манастир писала са от класическия тип и по форма наподобяват старобългарските (обр.1). Изработени са от желязо чрез изковаване. Дръжките на някои от тях са с правоъгълно, а на други — с кръгло сечение. Такива писала са открити при разкопките и на други обекти в чертите на столицата Търново⁸, а това показва, че този вид, съхранил традицията на старобългарските писала, е намерил най-широко разпространение и през XII—XIV в.

Две от писалата се с по-различна форма. (обр. 2 и 3). При тях сплеснатият заден край е извит плавно, почти до 90°. Листовидната му форма при единия от екземплярите показва и предназначението на тази извивка. Така при нейната употреба за заличаване на написаното, при промяна на наклона на писалото, се е променяла съответно и ширината на изтриваната повърхност, което е позволявало заличаването не само на отделни думи, но дори на букви или само на части от тях. Това показва, че сплеснатият заден край на писалата, с ширина 1-1,5 см, едва ли е бил презначен за изтриване на цялата восъчна повърхност при подготовката ѝ за следваща употреба. Процесът на заличаване би се превърнал в една отегчителна и отнемаща доста време дейност, при това едва ли би се получило необходимото равномерно загладяване на повърхността.

Очевидно, за да се получи бързо и гладко подравняване на повърхността, върху която се пишело, е бил използван предмет със значително по-широк работен ръб. Този предмет би могъл да бъде изработен от дърво или пък от метал.

Все още незасвидетелстваната употреба на упоменатите дъсчици с восък (въпреки значителното му производство не само в района на столицата Търново⁹, но и в цялата държава¹⁰), не само в Килифаревския манастир, а и изобщо по нашите земи през средновековието, насочва към вероятната употреба и на други материали, върху които се е пишело — керамични плочи, стенни мазилки¹¹, оловни пластини¹² и др. Но това са все материали за еднократна употреба, за писането върху които е достатъчен само заостреният преден край на писалото. Наличието и на сплеснат заден край свидетелства, че с писалата се е пишело преди всичко върху мек материал, чиято повърхност се е поддавала на бързо и лесно загладяване. Такъв материал би могла да бъде суровата глина, а също и навлажненият пясък.

Поради високата цена на пергамента, а също и на хартията, писането

с писала върху восъчни и други повърхности било сравнително достъпно за по-широките социални слоеве, което обяснява тяхната употреба.

Освен при началното обучение, писалата били използвани най-вероятно и в по-горните степени на образователния процес. Твърде е възможно калиграфите да са упражнявали по-сложните изображения също с писала, преди да ги нанесат върху пергамента или хартията.

Всъщност с тази си функция и като средище на просветен живот Килифаревският манастир се включва в традицията още на старобългарските манастири. Просветното дело било една от основните страни в живота и на византийските манастири.

Употребата на средновековните писала според нас не бива да се изчерпва единствено с използването на тези инструменти като средства за обучение и упражнение. Тяхното устройство, размери, а също и материалът, от който са изработени — метал (защото все още не е засвидетелствана употребата на костени писала през българското средновековие), ги правят доста удобни пособия за орнаментиране на кухненска и сграфито керамика, за контуриране на образите и другите орнаменти във фресковата техника при стенописване на църкви и т. н. Така проблемът за тяхното приложение трябва да се решава и съобразно с това къде се откриват писалата и какви дейности са се извършвали във въпросния комплекс.

В Килифаревския манастир е била използвана и хартията като материал за писане. Някои автори с основание смятат, че именно в скриптория на Теодосиевата лавра е създаден богато илюстрираният Томичов псалтир¹³.

Както е широко известно, пергаментът е получил своето наименование от гр. Пергам и измествайки като материал папируса, влязъл в употреба от III в. пр. н. е. докъм средата на XIV в. За изработката на пергамент се използвали кожата на различни животни като овце, овни, телета и др. Особено тънък пергамент се получавал от кожата на новородени или пък мъртвородени агнета, телета и козлета¹⁴.

За да се приготви пергамент, първо е било необходимо кожата да се изчисти от космите и мастната подложка. За целта бил използван разтвор от гасена вар и пепел. Кожата била обтягана на рамка и след това изсушавана. Излъскването ставало с помощта на камък, кост или пемза.

При разкопките на Килифаревския манастир са открити няколко пособия, които отнасяме към пособията за производство на пергамента. Тези предмети са намерени в сградите, северно от южното крило на манастира (манастирския скрипторий), които са изпълнявали помощни функции.

На първо място, става дума за една кремъчна стъргалка, чийто работен ръб е оформен чрез добре осъществен ретуш. Тя е била употребявана вероятно в началния етап на приготвянето на пергамента, когато животинската кожа била най-грубо изчиствана от космите и от мастните наслагвания.

Открити са и други три каменни стъргалки, които са били използвани по-скоро не за стъргане, а за заглаждане. Техните работни ръбове са сравнително фино изработени и по тях не личат следи от нащърбяване. Направени са с различна форма и големина. Доброто състояние на работните им ръбове дава основание да се смята, че са употребявани в един по-следващ етап, свързан вече с по-фината обработка на материала, при което се е постигало неговото заглаждане.

Значителен интерес в тази група находки представлява и един отрязък от еленов рог. Той има пореста структура, наподобяваща структурата пемзата. Околните му ръбове и от двете страни са скосени и загладени, за да не се надрасква повърхността при триенето. Химическият анализ на мастните отлагания върху него показва¹⁵, че употребата си той е бил потопяван в някаква смес или върху него са били отлагани терпеноиден тип масло, а също и мазнини — стеарати и палмитати. Резултатите от анализа показват, че въпросният отрязък от еленов рог многократно и продължително е влизал в непосредствен допир с материали, съдържащи посочените вещества, а такива материали са и кожите на вече посочените животни.

Така средновековният производител на пергамент уместно се е спрял на отрязъка от еленов рог като средство в последния етап на производствения процес, заменящо пемзата, каквато тук вероятно не е имало.

Всъщност въпросното ателие в Килифаревския манастир засега е единствената установена работилница за производство на пергамент не само в кръга на столичните градски и крайградски манастири, но и изобщо в района на Търново. То е задоволявало нуждите, а може би само отчасти, на скриптория в Теодосиевата школа.

Възможно е някои моменти от началото на технологичния цикъл, свързани с използването на по-голямо количество вода, да са били осъществявани не в самия манастир, а в подножието на хълма, в работилница, разположена в непосредствена близост с течащата тук река Белица.

Въпреки и в неголямо количество, разгледаните материали и пособия илюстрират в известна степен богатия духовен живот в Килифаревския манастир. Те свидетелстват както за просветната, така и за книжовната дейност в това средище, където всъщност се полагат основите на по-сетнешната Търновска книжовна школа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ П. Георгиев. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. — Археология, 1980, 3, с. 43, с. 48—49.
- ² В. Гюзелев. Образование и грамотност в България през XII—XIV в. — Ипр., 1983, № 5, с. 23.
- ³ Пак там, с. 31.
- ⁴ А. Ф. Медведев. Древнерусские писала X—XV вв. — Советская археология, 1960, № 2, с. 80.
- ⁵ П. Георгиев. Цит. съч., с. 48.
- ⁶ Пак там, с. 43—49.
- ⁷ А. Ф. Медведев. Цит. съч., с. 72.
- ⁸ М. Робов. Средновековни материали и инструменти за писане от Търново и неговата околност. — В: Царстващият град Търнов. С., 1985, с. 237.
- ⁹ С. Т. Маслев. Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV век. — Археология, 1967, № 2, с. 13.
- ¹⁰ Л. Горина. Материали дневника Антона Барбери по истории Болгарии в XIV века. — Byzantinobulgarica, 4, 1973, с. 229—251.
- ¹¹ А. Ф. Медведев. Цит. съч., с. 73.
- ¹² В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII—XIV век), С., 1985, с. 60—61.
- ¹³ А. Джурова. Томичовият псалтир. — Векове, 1975, 6, с. 8, 12—14; В. Гюзелев. Цит. съч., с. 94.
- ¹⁴ И. Мокрецова, В. Романова. Французская миниатюра XIII века в советских собраниях. М., 1983, с. 13.
- ¹⁵ Химическият анализ е извършен в лабораторията на ОИМ — В.Търново, от доц. В. Инкова.

Обр.1 — Писало с прав плосък заден край

Обр.2 — Писало с извит заден край и халка за окачване

Обр.3 — Писало с листовиден извит заден край